

Дискусії

Павло Михед

РОЗВІНЧАННЯ ГОГОЛЯ, АБО ПОП-НАУКА В ДІЇ

Нещодавно надрукована книжка Петра Кралюка про Миколу Гоголя (див.: [13]) поставила мене як читача в трохи незвичну ситуацію, доки я не збагнув для себе, що маю справу не із традиційним науково-популярним нарисом, а з продуктом поп-науки, який захоплений критик газети “День” (А. Любка) назвав “науково-художнім виданням” (!?). Такий собі кентавр.

Кілька слів про поп-науку, яка на Заході здобула велику популярність, а в нас робить перші кроки. Своєрідність явища полягає в тому, що автори цього напряму продукують жанри, які не мають на меті додавати знання про вибраний ними об’єкт новими документами чи інтерпретаціями. Поп-наука має іншу мету й відмінний од академічного інструментарій. Позірно вона підлаштовується під традиційний академічний лад, але виходить за межі наукової достовірності і продукує, зазвичай, екзотичні ідеї, на які купляється пересічний читач. Підтримана медійним передзвоном і невибагливими критиками, вона може навіть мати успіх. Особливо коли в полі зору Микола Гоголь – одна з найпопулярніших в Україні постатей минулого. Поп-наукові жанри, закликані викласти сенсаційні “відкриття”, спроможні подивувати пересічного читача й дати поживу для вправ критики. Автори здебільшого не переобтяжують себе знайомством із науковими здобутками попередників, куций список прочитаних гоголезнавчих праць рецензованої книжки – тому свідчення. Зате беруть буйною фантазією та рясною презентацією “знахідок” і “відкриттів”.

У цьому випадку ще й “викриттів”, бо в численних інтерв’ю наш автор маніфестував свою нелюбов до класика: “Я ніколи не любив творчість Гоголя – з її відвертим малоросійством та комплексом меншовартості. Як і не любив “ідейного малороса” Гоголя” [11]. Тобто рахунки в лауреата премії імені Миколи Гоголя “Тріумф” (!?) із Гоголем, як бачимо, ідейні. Час такий, є що продати. Ідейність, наприклад. А щодо любить-не-любить, то, перефразуючи відому артистичну байку, можна сказати на те: “Гоголю в любові сповідувались такі майстри слова, що він вільний вибирати, кому подобатись, а кому ні”.

До речі, це не перша спроба автора поставити під сумнів, “зрізати”, як казав шукшинський герой, цього разу класика російської літератури. Почав Петро Кралюк, як водиться, з Пушкіна. Вирок його більш ніж суворий: “Можливо, Кукольник як поет поступався Пушкіну (хоча окремі його поезії – це шедеври російської лірики, наприклад, цикл віршів Кукольника “Прощание с Петербургом”, “Попутная песня”, “Жайворонок”). Але як драматург і особливо як прозаїк він стояв вище Пушкіна” [12]. Не певен, що хтось усерйоз сприйняв ці голосливі твердження. Без посмішки це читати неможливо. Фокус не вдався. Але тенденція окреслилась. І хто буде після Гоголя?

Може, тому що розправи з Пушкіним ніхто не помітив, звернення до Гоголя було вже більш ґрунтовним і вирросло в цілий том. Відгуки й оцінки не

забарились. Молодий колега автора (А. Любка) цілком серйозно твердить, що “такого стрункого й новаторського прочитання біографії письменника і його творів у нас ще не було” [16]. Що в цій рецензії адекватне, так це заголовок, від якого віє відвертим абсурдом, і це відчутно корелює з головними тезами книжки.

Письменник і філософ П. Кралюк бере на себе непосильне завдання – розвінчати Гоголя. Для цього він старанно збирає компромат на письменника. Таких спроб за понад сто вісімдесят років була тьма. Чого тільки не закидали класикові? Найчастіше: українці – русофільство, а росіяни – українство. Досить згадати відомого філософа, критика й публіциста Василя Розанова, який усе життя боровся зі славетним попередником, відчуваючи його загрозу національному буттю росіян. Не більше, не менше. Мислитель тонко спостеріг небезпеку Гоголевого сміху, який підточував Росію зсередини. “...Гоголь дал право кожному русскому хохотать над Россией” [21, 456]. Я нагадаю лише кілька висловлювань Розанова: “Гоголь отвинтил какой-то винт внутри русского корабля, после чего корабль стал разваливаться, он “открыл кингстоны”, после чего началось неудержимое, медленное, год от года потопление России” [21, 196]; чи розповсюджені: “Появление Гоголя было бoльшим несчастьем для Руси, чем все монгольское иго”; “Нигилизм не мыслим без Гоголя и до Гоголя”. Думаю, наведеного достатньо. Цікаво, що однією із причин цього Розанов (і не тільки він) уважав етнічне походження Гоголя. У листі до П. Струве в лютому 1918 р. він побачив жахи краху Імперії й зауважив: “Я всю жизнь боролся и ненавидел Гоголя: и в 62 года думаю: ты победил, ужасный хохол”.

Наш автор поповнив цю тьму розвінчальників. П. Кралюк не виявляє особливої винахідливості у своєму великому бажанні виставити письменника в непривабливому світлі¹. Він вибирає ті звинувачення, які мають особливий попит сьогодні: співробітництво з органами, отримання грошей від царя (прообраз, мабуть, конторської книги Партії регіонів), плагіат, і нарешті, хай Бог простить, – антифемінізм. На всі смаки. Розглянемо бодай головні.

Питання про співробітництво Гоголя з III відділом добре вивчене. Жодних документальних свідчень, якими оперує автор книжки, окрім Булгаринських, написаних після смерті класика, не віднайдено. І зовсім не тому, що “у лютому 1917 року відбувається революція, паляться архіви царської охоранки” [29], – як це уявляє собі П. Кралюк і викладає в інтерв’ю². Просто їх немає і, схильний думати, і не було. Ніхто не заперечує контактів М. Гоголя і Ф. Булгаріна після приїзду молодого провінціала до столиці. З погляду Ю. Манна, така зустріч могла відбутися в перші місяці 1829 р. та була пов’язана з публікацією вірша “Італія”, який початківець надіслав до журналу “Сын Отечества”, редагованого Булгариним. Дослідник допускає й розмову про можливе працевлаштування юнака. Проте з усього видно, що Гоголь не зважився на такий крок, про що йдеться в його листі до матері (від 13 серпня 1829 р.): “Я в Петербурге могу иметь должность, которую и прежде хотел, но какие-то глупые людские предубеждения и предрассудки меня останавливали”. Не варто забувати про те, що Гоголь і його товариші по гімназії зовсім недавно пройшли через слідство в справі “про вільнодумство”, котре стало помітною подією в житті багатьох гімназистів. Саме це й могло сформувати ті “предубеждения и предрассудки”, які й зупинили молодого Гоголя. А потім, це аж ніяк не в’язалось із його амбітними мріями й заявами перед від’їздом до Петербурга, які

¹ Іноді автор, утрачаючи з любові і смак, удається до стилю, неприйнятному навіть для поп-науки, стверджуючи, наприклад, що Гоголь “мимоволі вибовкував [?] речі, яких не повинна була знати широка публіка” [13, 87].

² III відділ було ліквідовано ще 1880 року, а його архів доступний в Інтернеті.

задокументовані. С. Скалон-Капніст згадує: “По дорозі в Перебург він заїхав до нас і, прощаючись зі мною, він здивував мене такими словами: “Прощайте, Софіє Василівно! Ви або нічого про мене не почуєте, або почуєте що-небудь хороше”. Ця самовпевненість молодого людини здивувала нас до крайнощів, бо в той час ми не помічали в ньому нічого особливого й не могли навіть уявити, що впевненість цю він беріг, імовірно, у душі своїй у таємному передчутті, що ім'я його не залишиться невідомим і що він талантом своїм буде корисним і вітчизні своїй, і сім'ї своїй” [24, 315]. Не думаю, що служба в III відділі відповідала цим запитам і молодечим устремлінням майбутнього письменника. А його уявлення про службу, зафіксовані в повісті “Шинель”, певен, склалися у перші місяці перебування в Петербурзі.

Ю. Манн, оглядаючи стосунки Гоголя і Булгаріна, зауважує: “...Булгарін не раз мав привід удатися до найчутливішого удару – звинувачення морального характеру або якщо не до прямого звинувачення, то хоча б натяку. Те, що він цього не зробив за життя Гоголя, істотно підриває правдоподібність його версії” [18, 177].

Найповніше й найретельніше питання взаємин двох літераторів дослідив Абрам Рейтблат, який, приймаючи більшість аргументів, виказаних Булгаріном, доходить висновку: “Нам видається цілком імовірним, що в другій половині 1829 р. Гоголь зробив візит Булгаріну, просив його про допомогу, був рекомендований до канцелярії III відділу й написав прохання про зарахування туди на службу. Однак, будучи прийнятий, Гоголь, мабуть, не служив і незабаром забрав свої документи” [20, 177]. Усі ймовірні кроки Гоголя: “просив”, “був рекомендований”, “написав клопотання”, “не служив” і “невдовзі забрав свої документи” – Рейтблат подає в модальності можливого, і це припущення існує для того, щоб не ставити під сумнів спогади старшого сучасника.

Зверну увагу на те, як відреагував Булгарін на смерть Гоголя. Навіть звістка в журналі “Москвитянин” викликала в нього роздратування: “Статья в пятом номере “Москвитянина” о кончине Гоголя напечатана на четырех страницах, окаймленных траурным бордюром. Ни о смерти Державина, ни о смерти Карамзина, Дмитриева, Грибоедова и всех вообще светил русской словесности русские журналы не печатались с черной каймой. Все самое малейшее подробности болезни человека сообщены М. П. Погодиным, как будто дело шло о великом муже, благодетеле человечества, или о страшном Аттиле, который наполнял мир славою своего имени! Описаны с величайшею точностью все причуды, все слабости больного Г. Гоголя! М. П. Погодин заключает свою статью следующими словами: “Будем удивляться великому художнику, и молиться, кто может, о слабом человеке.” Так не говорили и о Тассе! — Если почтенный М. П. Погодин удивляется Гоголю, то чему же он не удивляется, полагая, что он так же знаком с иностранной словесностью, как с русской историей?” [26, 346]. Подібне зізнання надibuємо й у листі Булгаріна до П. В. Хавського: “Никто не нанес пагубнейшего удара чистоте, правильности русского языка и изящному вкусу, как Гоголь” [4, 979]¹.

І в пандан питанню про важливість агента Гоголя для III відділу ще одна деталь. Коли на прохання попечителя московського навчального округу граф Строганов звернувся до О. Бенкендорфа, щоб той передав цареві лист про грошову допомогу Гоголю, то шеф таємної поліції це вдовольнив, але в документі III відділу фігурує... Гогель. Дослідник М. Лемке в'їдливо зауважує:

¹ І. Комісарова назвала відгуки Булгаріна “пам'ятником ненависті”. О. Писемський переповів М. Лескову слова Булгаріна про Гоголя, сказані в приватній розмові: “Это мальчишка, который г...м пишет на заборе х...” [4, 980].

“Так він був йому відомий...” [14, 135]. Звісно, якщо додати конспірологічного підтексту, то чи не таким було прізвисько агента? Гоголь – Гогель. Це ідея для другого видання книжки П. Кралюка.

З погляду Рейтблата, співробітництво й самого Булгаріна полягало в тому, що він був автором записок із різних питань культурного й соціального життя Росії. Вони надруковані, а звертався Булгарін до III відділу, бо то був найкоротший шлях донести свої думки можновладцям. А. Рейтблат зауважує: “Він не був ні штатним співробітником, ні платним агентом, радше експертом, свого роду довіреною особою” [19, 86]¹.

А щоб закінчити із цією темою, нагадаю, що Гоголь у листах виказує своєму найближчому товаришеві, Олександру Данилевському, якого називав братом, думку про необхідність обережної поведінки, бо Париж повниться шпигунами: “Я слышал, между прочим, что у вас в Париже завелись шпионы. Это, признаюсь, должно было ожидать, принявши в соображение это большое количество русских, влекущихся в Париж мимо запрещений. Эти двусмысленные экспедиции разных Скромненок и Строевых за какими-то мистическими славянскими рукописями, которых никогда не бывало... Будь осторожен. Я уверен, что имена почти всех русских вписаны в черной книге нашей тайной полиции” (лист до О. Данилевського від 14 квітня 1839).

Історія із грошовими допомогами Гоголю од царя також відома, і тут немає жодних секретів. Про аскетичне життя письменника написано багато. Хабарів не брав. Іще на початку кар’єри відмовився від своєї частки спадщини на користь сестер, якими опікувався впродовж усього життя, ніколи не мав свого даху над головою. А коли помер, то була складена довідка про Гоголів скарб, який був оцінений у 43 карб. 88 коп. [8, 368-369]. Як для шпигуна такого масштабу, сума не вельми...

Гоголь отримував пристойні кошти від царя. Наш автор у цьому бачить нагороду за службу в III відділі. Микола I справді щедро віддячував митцям, котрі, з його погляду, були духовними наставниками: дарував гроші, коштовні персні. Пізніше з’явилися, як відомо, державні премії, окремим письменникам надавали звання героїв праці. Наш автор теж потрапив під роздачу, але ніхто не ставить під сумнів згадану вже премію “Тріумф” на честь розвінчаного Миколи Гоголя. Мабуть, тоді П. Кралюк іще не підозрював класика в таких страшних гріхах.

Кілька фактів. 18 квітня 1837 р., майже через рік після від’їзду з Росії, Гоголь просить В. Жуковського передати листа цареві й попросити його особисто про грошову допомогу. Емігрант підказує, що адресат – офіційний наставник майбутнього імператора Олександра II й заступник за опальних літераторів – мав апелювати до “Старосвітських поміщиків” і “Тараса Бульби”: “Если бы их прочел Государь! Он же так расположен ко всему, где есть теплота чувств и что пишется прямо от души...”.

У цьому ж листі він зауважує: “...Я начинал верить тому, что прежде считал басней, что писатели в наше время могут умирать с голоду”. А в листі до імператора твердить: “Участь поэтов печальна на Земле: Им нет пристанища, им не прощают бедную крупицу таланта, их гонят...”. Ось тут би й згадати йому, як ходив у розвідку на Волинь, у Шумськ, Радивилів, Дубно, як у цьому переконує П. Кралюк, але Гоголь про інше: “Теперь все мои средства прекратились”. І виплакує допомогу: “Я болен, я в чужой земле, я не имею ничего – и молю Вашей милости, Государь...”. І завершує свого листа: “...теплая вера меня объемлет и говорит мне, что Венценосный Покровитель всего прекрасного, озаряющий все с вышины своего престола, заметит и

¹ У цьому ж числі надруковані й доповідні записки та листи Булгаріна у III відділ (див.: [19, 102-114]).

бедного Поэта и не даст ему умереть с голоду на чужбине”. До речі, слово “поет” спочатку було написано з маленької літери, а потім Гоголь виправив на велику. Цар підписав на листі: “Послать ему через нашу миссию 500 червонцев”. У серпні Гоголь отримав ці кошти.

Про Гоголя знали при дворі. Гроші давав і цесаревич Олександр, який слухав авторське читання “Одруження”. На прем’єрі п’єси в Александринці були й цар із дочкою. Монарх був не лише великим прихильником актрис (“Театра злой законодатель // Непостоянный обожатель / Очаровательных актрис...” (“Євгеній Онєгін”)), а й сам виходив на сцену і в ролі актора, і в ролі режисера [17, 64]. У січні 1842 р. в момент напруження й чекання цензурного дозволу на публікацію “Мертвих душ” Гоголь отримує 500 карбованців сріблом.

І пізніше, 1845 року, уже через О. Смирнову Гоголь просив допомоги, і вона записує в щоденнику: “... Государ наказав Уварову дізнатися, що потрібно Гоголеві. Уваров тут учинив благородно, сказав, що Гоголь заслуговує на всляку допомогу” [25, 384]¹. О. Смирнова заспокоювала Гоголя (лист від 1 березня 1845 р.): “Будь ласка, не турбуйтеся щодо способів існування й не питайте, яким чином я все це влаштовую. Це справа моя, а ваша – молитися за того, хто дає... Ви не повинні турбуватися: нас Бог розрахує”.

М. Лемке, автор відомої праці “Николаевские жандармы и литература 1826 – 1855 гг.”, згадує, що цар подарував Гоголеві чотири тисячі рублів за те задоволення, яке він мав від читання жартівливого листа його до Жуковського із проханням позичити де-небудь три тисячі.

Про цей випадок Гоголь розповідає О. Данилевському (лист від 25 березня 1839 р.): “...я писал письмо к Жуковскому, прося его занять где-нибудь для меня три тысячи, но что это письмо было так написано смешно, что Жуковский показал его государю и что государь схватился за бока, целые четверть часа катался со смеху и приказал выдать мне не три, а четыре тысячи и сказал: пусть он напишет ко мне еще такое письмо – я ему дам еще четыре тысячи”. Цей епізод – свідчення не лише філантропії, яку культивував Микола I, а й необов’язкової залежності фінансової допомоги від “ролі агента III відділу”. До царя Гоголь звертався не лише по гроші, а й із проханням захистити від цензури (січень 1842 р.), прохав про закордонний паспорт, коли збирався до Гроба Господнього (грудень 1846 р.), просив прочитати вилучені цензурою розділи з “Вибраних місць” (січень 1847 р.), та Плетньов умовив цього не робити.

Викликають багато запитань закиди письменникові у плагіаті. П. Кралюк нафантазував, що Гоголь, як співробітник III відділу, читав “Пролог” до трагедії “Богдан Хмельницький” К. Рилєєва. І Булгарін сприяв цьому, бо почувався в політичній поліції, як удома. Завів і показав [13, 87]. А далі читаємо зразковий для нашого автора “поворот” думки: “Звісно, документальних свідчень, які б це підтверджували, немає. Правда, є текст “Тараса Бульби”, який видає цю таємницю” [13, 87]. Із “Прологу” запозичив Гоголь, на переконання автора, мотив переслідування українців за віру, а також і мотив оренди євреями церков православних: “Є й буквальні збіги, коли говориться, що зі священницьких риз єврейки шикують собі спідниці” [13, 86]. Не забуває автор, що про оренду йдеться й в “Історії русів”, звідки, можливо, запозичив, до слова,

---

¹ У цьому щоденнику є запис про те, що цар дав доручення шефові жандармів графу Орлову видати гроші Гоголеві, на що той сказав: “Але ж він іще молодий, і нічого такого не зробив” [25, 380]. А він, якщо вірити П. Кралюкові, уже 16 років виконував шпигунські доручення по всій Європі. Чи, може, тільки один цар про це і знав?

і Рилєєв¹, який добре знався на українських реаліях. Але П. Кралюк тішиться придуманими ним таємницями. Ось, мовляв, Янкель і в Рилєєва, і в Гоголя. І це спонукає автора до думки про плагіат. А ще якимось загадково через три крапки повідомляє, що твір був надрукований “аж... 1956 року”².

Щодо впливів Булгаріна-романіста на Гоголя, на яких наполягає автор книжки, то це питання теж досліджене. На загал можна сказати, що звернення обох літераторів до жанру шахрайського роману ще не означає прямого запозичення, і розмови про плагіат безпідставні. Те, що Гоголь читав романи старшого сучасника й уважно стежив за критичними виступами на сторінках “Северной пчелы”, – факт, який не викликає сумнівів. А. Рейтблат, порівнюючи творчість обох прозаїків, дійшов висновку: “Цілком допускаючи, що в разі необхідності Гоголь, як і багато інших письменників, міг скористатися чужими спостереженнями або літературними персонажами, відповідним чином переінтерпретувавши їх для своїх цілей, ми все ж схильні вважати, що в переважній більшості випадків не можна говорити про безпосереднє запозичення. Скоріше це знак звернення до однієї й тієї самої літературної традиції” [20]³. Я чомусь упевнений, що коли наш автор прочитає романи Василя Наріжного “Бурсак” чи “Два Івана”, його уявлення про генезу багатьох творів Гоголя відчутно зміниться.

Утаємничує автор і знайомство Гоголя з польськими воскресенцями Ієронімом Кайсевичем і Петром Семененком: “Восени 1837 року вони (Кайсевиц і Семененко) нелегально прибули в Рим, щоб вербувати прихильників для свого наставника Богдана Яньського, друга Адама Міцкевича” [13, 72]. Це авторські фантазії й незнання предмета. Історії про двох єзуїтів, які виконували таємне завдання, вдало лягають в обраний жанр. А вчитані вони із праці російських дослідників (зокрема, В. Вересаєва). Причина з’яви членів ордену “з-мертвих-встанців” у Римі була набагато простішою. Велика польська еміграція після листопадового повстання (а емігрантів було від 8 до 12 тис.) була “dosuc nierobozna” [30, 116]. І Богдан Яньський, глава ордену, домовився з папою Григорієм XVI про підготовку священників для навернення еміграції до віри. Обидва братчики виправдали довіру і стали відомими діячами католицької церкви. А Петро Семененко – маститим ученим-богословом.

Тішить кваліфікованого читача розгадування автором у повісті “Страшна помста” закодованого змісту про поїздку Гоголя на Волинь задля розвідки настроїв у середовищі поляків. Це плід чистої фантазії письменника-краєзнавця. Чому Дубно, чому Шумськ і Радивилів? На це питання є прості відповіді. По-перше, Гоголь любив географію, був навіть автором статей із проблем викладання й добре знав тогочасні відповідні спеціальні праці. Дослідники твердять, що карти й географічні студії вплинули на художню фактуру його творів (див.: [3], напр., розділ: “Географічна оптика Гоголя. Карта і пейзаж” [3, 98-120]). По-друге, усі ці міста є на карті України Боплана, яку досконало знав письменник. Прив’язка до цих населених пунктів пояснюється

¹ У листі до Миколи Маркевича Рилєєв розповідає про трирічне перебування в Україні, крім того: “Украина наделила меня редкою, несравненно женою. Уже 6 лет моя добрая украинка счастливит меня; и так к привязанности моей присоединяется еще и благодарность душевная, вечная к Малороссии” [15, 153]. До слова, ідеться про Острогозький повіт, Воронежської губернії, звідки родом була Наталя Михайлівна Тевяшова, дружина декабриста. Це була Слобідська Україна, звідки походив Яків Остриця – герой Гоголя.

² Див.: [22, 346-351]. Варто сказати, що фрагменти твору були надруковані двома роками раніше. Див.: [27, 57-68].

³ М. Вайскопф наводить приклади переосмислення і травестування Гоголем текстів Булгаріна. Див.: [2, 294-296].

тим, що звідти вірогідно походять Гоголі¹. А сюжет “Тараса Бульби”, на думку історика Т. Чухліба, утримує “багато аналогій” з історією сім’ї гетьмана Євстафія Гоголя² [28, 131], щільно пов’язаного з Поділлям.

Але тема шпигунства спрямовує автора зовсім в інший бік. Наведу простору цитату, яка є зразком “розкодування” Гоголевих текстів Петром Кралюком: “Ймовірно, восени 1829 р. Гоголь опинився на Волині й намагався вивідати плани крамольних поляків. Про це він “проговорився” в “Страшній помсті”. Одне з перших речень твору звучить так: “Приехал на гнедом коне своем и запорожец Микитка прямо с разгульной попойки с Перешляя поля, где поил он семь дней и семь ночей королевских шляхтичей красным вином”. Микитка є епізодичним персонажем твору. Закономірно постає питання, чому Микитці така честь, – фактично ж із нього починається твір. Чи немає тут натяку, що самому Гоголю довелося поїти вином польських шляхтичів, входячи до них у довіру [?! – П. М.]. А випити вина письменник любив” [13, 77]. Отаке “розкодування”, бо, на думку автора, “далеко не кожен цей сигнал сприйме” [13, 110]. Для мене залишилось загадкою, як П. Кралюк сам ловить “цей сигнал”. Це видається чистою вигадкою, позбавленою будь-якої логіки і присмаченою якоюсь банальністю про любов Гоголя до вина. “Закодовані” фантазії автора зазвичай починаються фразою: “Чи немає тут...” І здебільшого вдумливий читач констатує – справді немає.

Чого варте таке твердження: “стосунки між цим подружжям [Тараса і його дружини. – П. М.] у повісті завуальоване відображення відносин між батьками Гоголя” [13, 122]. І зрозуміло, що жодних доказів на користь такої гіпотези не наведено. Просто автор піймав сигнал. Процитую один із листів Василя Гоголя до його нареченої Марії Косяровської: “Вы мне не отвечали на мою записку! вы меня не жалеете! Ах, когда бы вы знали, какая горесть сдает меня! Я не могу уже скрыть своей печали. О, несчастнейший, что я сделал! Я вас огорчил! Вы меня не простили! Как я могу отсюда удалиться, куда вы меня не простите! Пожалейте! простите! Удостоите меня одной строчки – и я благополучен. Более не могу писать: перо выпадает из моих рук...” [9, 64]. Щоб уявити автором подібного листа Тараса Бульбу навіть у пору його молодості, треба мати велику фантазію. А ось із листа, написаного незадовго до смерті: “Благодарю тебе милой друг мой за присылку мне в Лубны провизии – меня весьма не утешает то, что ты перемостила полы и прочее, я боюсь, что бы ты сим не заразила и дворовых заразительною болезнью, которая по словам других так опасна как чума, мне очень жаль, что ты не соглашаешся выехать из дому с детьми... О! Как бы мы были счастливы вместе” [9, 64]. Потреба в коментарях, мені здається, відпадає.

Найбільші мої претензії до розуміння П. Кралюком художньої природи “Тараса Бульби”. Він часто наслідує не найкращі зразки шкільного літературознавства й тоді ми, наприклад, читаємо: “Загалом у літературі утвердилась думка, що Тарас Бульба – герой позитивний. У повісті можна віднайти чимало фрагментів, які дозволяють схарактеризувати з позитивного боку. Але поряд з цим є в тексті й місця, що дають підстави сумніватись в “позитивності” Бульби. При бажанні у них можна вгледіти авторське прагнення подати цього героя у світлі

¹ В. Звизняцьковський надрукував погрозу Юрія Заславського, одного з володарів Дубна, якомусь із Гоголів 1626 р.: “Якщо не уступиш, накажу хлопам потрепати тебе киями”. Див.: [10, 301]. Певен, що Гоголь володів знаннями про своїх предків і цікавився цією місцевістю. Звідси й інтерес до Волині. Щоправда, думка дослідника про те, що це перша згадка про Гоголів, не відповідає дійсності. В. Сенютювич-Бережної указує на Никонівський літопис (запис 1405 р.), де згадано попа Гоголя, який став єпископом у Володимирі. І звали його Йосипом. Див.: [23, 241].

² Цієї думки тримається й В. Звизняцьковський, називаючи Євстафія “реальним прототипом”. Див.: [10, 301]. Точніше говорити про Євстафія як про одного із прототипів.

негативному” [13, 111]. А як приклад: “Бульба в повісті прямо перед боєм закликає випити горілки” [13, 118].

П. Кралюк і не підозрює, про це свідчить книжка, що епічна повість Гоголя трохи про інше. “Тарас Бульба” – це тризна за козацькою Україною, це епос прощання. Письменник показує її велике минуле і смерть, намагаючись збагнути причини.

Уперше про це сказав М. Грушевський у ювілейній статті 1909 р. Історик уважав Гоголя “одним з найгеніальніших людей, яких дала Україна”, який став “ентузіастичним співцем українського життя” й “обсипав розкішними квітами творчості сю Україну, що представлялась йому дорогою, прекрасною [але зауважимо! – П. М.] покійницею”; Гоголь “овіяв її гробовець ароматами поезії, не підозріваючи її близького воскресення, не підозріваючи вічного життя під шаролупою півзотлілих форм” [7, 608]. Думка ця, певно, навіяна статтею Гоголя “Про малоросійські пісні”, у якій автор писав, що народні пісні – “надгробний пам’ятник минулого, більше ніж надгробний пам’ятник: камінь з красномовним рельєфом, з історичним написом...” [6, 128]. Для Гоголя, як і для більшості української шляхти, усі великі діла, що творилися на цій землі, – у минулому. Для нього прекрасна Україна була “покійницею”. Це важливо збагнути. Його історичні писання про Україну – це спроба порятувати те, що назавжди, з Гоголевого погляду, втрачене. Волею історії і Творця. Письменник шкодував за тим часом, минуле бачилось як велика епоха великих звитяг, нечуваного злету людського духу. Він відчував свою причетність до цього минулого, своєрідний “поклик предків”. Не забуваймо, що в його родоводі були гетьмани Дорошенко і Скоропадський, а ще Лизогуби, Забіли, Безбородьки, Трощинські та інші українські шляхетні роди. Осягаючи й осмислюючи це минуле, Гоголь, можливо, і не передбачав того ефекту, який матиме його “відспівування” України, тризна-прощання з Україною, що екзистенційно утримує могутню емоційну енергію. Вона розлита в усій історії Тараса Бульби, усі центральні сцени повісті утримують цей мотив.

Доля Бульбенків у найзагальніших рисах утілює долю України. Центральний образ Тараса Бульби живе не лише в людському вимірі. Мистецтво романтичної доби здатне й на великі та масштабні узагальнення. У рецензії на “Історичні афоризми” М. Погодіна Гоголь зазначив як заслугу відомого історика те, що той перший сказав, що “история должна из всего рода человеческого сотворить одну единицу, одного человека, и представит биографию этого человека чрез все степени его возраста”. Молодість нації, войовниче та звитяжне минуле, “апофеоз козацької відваги” (Г. Грабович), високе лицарство, у якому домінує не здоровий глузд, а юнача нерозсудливість, спокуса Польщею, боротьба за віру, трагедія роду-народу (рід Бульбенків згинув), причина якого, до певної міри й у самознищенні – ось головні історіософські формули повісті. Про це “Тарас Бульба” – історія цілого народу в історії однієї сім’ї¹. Це сконденсоване в міф козацьке минуле, оживлене генієм Гоголя в нову епоху і вживлене, чого письменник, я певен, і не передбачав у тому масштабі, як це відбулося, в українське національне тіло і свідомість, які вже почали на той час активно формуватися. Жодний художній твір не мав такого впливу на утвердження козацького міфу (осердя національної ідентичності), як “Тарас Бульба”. Мине зовсім небагато часу, і Т. Шевченко в “Гайдамаках” скаже, що з козацтвом не вмерла Україна, змінився час, форми буття народу, його вороги, але не вмерла воля народу до свободи.

¹ Це помітив іще В. Белінський: “Тарас Бульба” есть отрывок, эпизод из великой эпопеи жизни целого народа”. (Див.: [1, 144]). Я б не погодився з тим, що це “отрывок, эпизод”. Це погляд сучасника. Однак час змушує нас думати, що твір містить узагальнений образ козацької України, народ якої “три віки зі зброєю в руках здобував права свої і запекло відстоював свою релігію” (див.: [5, 117]), але волею історії вона відійшла в минуле.

Інтерпретувати образ Тараса Бульби в людських вимірах, не враховуючи особливості романтичної естетики, – справа безнадійна. Тоді буде оперування тим, що Бульба п'є горілку, не любить жінок. А в повісті “подекуди спостерігаємо ігнорування історичного фактажу” [13, 109]. І з погляду реалістичної поетики, повість має “слабкі сторони (невідповідність історичним реаліям, помітна нелогічність сюжетних ліній, фальшивість – на межі карикатурності багатьох сцен, схематизм у зображенні деяких персонажів)” [13, 45]. А успіх повісті П. Кралюк пов'язує з тим, що “російська влада всіляко пропагувала цей твір”, і тому “Тарас Бульба” <...> “став бестселером” [13, 45]. Це, до речі, і було, мабуть, головним авторським мотивом “розвінчання” Гоголя.

Але як тоді пояснити той факт, що повість мала й має величезну популярність серед українців, що багатьох із них вона зробила українцями?

Уже після смерті письменника, у найтемніші періоди національного буття, “Тарас Бульба” будив українську свідомість, нагадуючи українцям про їхнє справді величне минуле. Українець, який був іще на ту мить національно притомним, отримував у цьому епосі могутню опору, отримував те, чим міг пишатися. Саме його окремішність і національну самотність боронили лицарі Гоголя. Окреслені “заслуги” Гоголя – підстава для того, щоб його творчість стала національним надбанням і супроводжувала українця з дитячих літ. А борців із Гоголем іще буде немало. Доторк до великих сіє в авторів ілюзії власної значущості, а “розвінчання” додає такого відчуття і зваблює. Історія триває. Поп-наука в Україні лише формується, і нас чекає велике “перепрочитання” класики та ревізія біографій творців: сенсаційні “відкриття”, “викриття” і головоломні “знахідки”. Можна лише побажати “ревізорам” більше читати наукових праць. Це, може, трохи пригальмує розгул фантазії і зробить їхні книжки не лише сенсаційними, а й здатними прислужитись читачам.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Белинский В.* О русской повести и повестях г. Гоголя (“Арабески” и “Миргород”) // *Белинский В.* Собр. соч.: В 3-х тт. – М., 1948. – Т. 1.
2. *Вайскопф М.* Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. 2-е изд. – М., 2002.
3. *Видукирште И.* Географическое воображение. Гоголь. – Вильнюс, 2015.
4. *Гоголь* в воспоминаниях современников, дневниках, переписке современников. Научно-критическое издание. В 3-х т. (Изд. подготовил И.А. Виноградов). – М., 2013. – Т. 3.
5. *Гоголь М.* Оголошення про видання історії Малоросії // *Гоголь М.* Збір. тв.: У 7 т. – Київ, 2012. – Т. 7. Історична проза. Статті. Матеріали.
6. *Гоголь М.* Про малоросійські пісні // *Там само.*
7. *Грушевський М.* Юбилей Миколи Гоголя // *Літературно-науковий вісник.* – 1909. – Т. 5.
8. *Дурьлин С.* “Дело” об имуществе Гоголя // *Н.В. Гоголь.* Материалы и исследования. – М., А., 1936. – Т. 1.
9. *Дурьлин С.* Из семейной хроники Гоголя: Переписка В. А. и М. И. Гоголь-Яновских. Письма М. И. Гоголь к Аксаковым. – [М.,] 1928. – (Гос. акад. худож. наук. Тексты и материалы; Вып. 4).
10. *Звизняковский В.* Историческое ядро “Миргорода” в свете художественно-мифологических установок XVIII – первой трети XIX вв. и документированной истории Украины. “Тарас Бульба” и “История русов” // *Н.В. Гоголь.* Материалы и исследования. Вып. 2. – М., 2009.
11. *Кралюк П.* Микола Гоголь і сучасна українська політика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/inozmi/svoboda/2012/09/12/6972542/>
12. *Кралюк П.* Пушкін та Україна: постювілейні нотатки // *День.* – 2014. – 12 червня.
13. *Кралюк П.* Таємний агент Микола Гоголь, або Про що розповідає “Тарас Бульба”. – Львів, 2016.
14. *Лемже М.* Николаевские жандармы и литература 1826 – 1855 гг. По подлинным делам Третьего Отделения собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – СПб., 1908.
15. *Литературное* наследство. Декабристы-литераторы. – М., 1954. – Т. 59.
16. *Любка А.* Чи був Микола Гоголь російським шпигуном? // *День.* – 2016. – 21 жовтня.
17. *Манн Ю.* Гоголь. Книга вторая. На вершине: 1835–1845. – М., 2012.
18. *Манн Ю.* Гоголь. Труды и дни: 1809–1845. – М., 2004.
19. *Рейтблат А.* Видок Фиглярин (История одной литературной репутации) // *Вопросы литературы.* – 1990. – № 3.
20. *Рейтблат А.* Фаддей Венедиктович Булгарин: идеолог, журналист, консультант секретной полиции. Статьи и материалы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://proflib.com/chtenie/32628/abram-reytblat-faddey-venediktovich-bulgarin-ideolog-zhurnalist-konsultant-sekretnoy-62.php>
21. *Розанов В.* Когда начальство ушло... – М., 1997.
22. *Рылев К. Ф.* Стихотворения. Статьи. Очерки. Докладные записки. Письма. – А., 1956.

23. *Сенютович-Бережной В.* Род Гоголей на Волини // *Родословіе* Н.В. Гоголя. – М., 2009.
24. *Скалон С.В.* (Капнист-Скалон С.В.) Воспоминания / Комментар. Г.Н. Моисеева // *Записки* русских женщин XVIII – первой половины XIX века. – М., 1990.
25. *Смирнова-Россет А. О.* Воспоминания. Письма. – М., 1990.
26. *Ф. Б.*[Булгарин Ф.]. Пчелка. Журнальная всякая всячина // *Северная пчела*. – 1852. – №87 (19 апреля).
27. *Цейтлин А. Г.* Неосуществленный замысел трагедии “Хмельницкий” // *Литературное наследство*. Декабристы-литераторы. – М., 1954.
28. *Чухліб Т.* Козацький прашур славетного письменника. Євстафій Гоголь (1675-1679) // *Чухліб Т.* Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663 – 1713). К., 2004.
29. Як Гоголь розвідником був: у Києві презентували книгу “Таємний агент Микола Гоголь” [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://starylev.com.ua/news/yak-gogol-rozvidnykom-buv-u-kyievi-prezentuvaly-knygu-tayemnyu-agent-mykola-gogol>
30. *Wielogłowski W.* Emigracja Polska wobec Boga i Narodu. – Wrocław, 1848.

Отримано 13 лютого 2017 р.

м. Київ